

NOTE DE ISTORIE TOMITANĂ

Istoria oraşului Tomis, formînd tema comunicării pe care am prezentat-o în cadrul Sesiunii arheologice festive a Muzeului Dobrogei la 15 august 1969¹, comportă multe lacune, în puncte din cele mai importante. Ştirile autorilor antici cu privire la acest vechi focar de civilizaţie elenică sînt foarte sărace şi sporadice, iar cele epigrafice şi arheologice², deşi ceva mai bogate şi în orice caz cu perspective mai promiţătoare în funcţie de progresul viitoarelor cercetări, sînt deocamdată încă insuficiente, lăsînd fără răspuns întrebări din cele mai elementare. Astfel, ca să ne limităm la trei probleme pe care ne propunem să le tratăm aici, nu se cunoaşte nici măcar data aproximativă cînd a fost întemeiat oraşul Tomis, apoi nici un izvor nu oferă o explicaţie pentru ridicarea sa ulterioară de la rangul minor de simplu tîrg pe lângă o escală maritimă, la proporţiile unei vestite metropole pontice; de asemenea se ignorează cu totul împrejurările înlocuirii numelui său *Tomis* prin *Constanţa*. Căci acest ultim nume, devenit celebru graţie mării dezvoltări a portului şi municipiului românesc care îl poartă azi, îşi are originile tot în antichitate. Pentru a se încerca rezolvarea acestor trei chestiuni nu există alt mijloc decît de a recurge la consideraţii deductive, mai mult sau mai puţin ipotetice, după cum se sprijină pe concordanţe cu unele indicii indirecte. Atare consideraţii s-au făcut pînă acum pentru fiecare dintre ele, dar cu rezultate variate şi incomplete, care mai lasă loc larg discuţiei.

În această discuţie am avut uneori prilejul să intervenim cu propriile noastre observaţii, pe care însă le-am consemnat numai în linii sumare, în treacăt, şi mai mult în lucrări de caracter general ori de

¹ Comunicarea a fost precedată de un elogiu rostit în Memoria regretatului Vasile Canarache, decedat la 4 august 1969. Acest cuvînt comemorativ a apărut în revista „Tomis”, IV, 1969, 9, p. 18.

² Cf. I. Stoian, *Tomitana*, Bucureşti, 1962, p. 56—376; D. M. Pippidi, *Contribuţii la istoria veche a României*, ed. 2, Bucureşti, 1967, p. 17—31.

popularizare³. De aceea considerăm util să le expunem într-un for științific ca acest periodic, sub forma unei comunicări documentate. Începem cu :

1. DATA ÎNTEMEIERII ORAȘULUI TOMIS

Deși nici un izvor scris nu ne dă vreo indicație referitoare la această problemă, majoritatea cercetătorilor presupun că Tomisul trebuie să fi fost o așezare foarte veche, născută chiar o dată cu primele colonii milesiene din Pontul Euxin sau măcar curînd după aceasta, cel mai tîrziu la începutul secolului VI î.e.n. Insușindu-ne această atitudine, scriam în 1938 că cea mai tinăra dintre cetățile elenice de pe litoralul Pontului Stîng era Callatis, cu precizarea că printre așezările create înaintea acestei colonii heracleote era și milesiana Tomis⁴. În lipsă de știri literare, deduceam prioritatea cronologică a orașului Tomis din situația sa topografică : pe un promontoriu destul de lung și de ferit pentru a oferi locuitorilor săi o apărare eficace și un adăpost comod pentru corăbii. Dacă această poziție, unică pe toată linia monotonă de peste 100 km a coastei de mijloc a Dobrogei, ar fi fost liberă în a doua jumătate a secolului VI î.e.n., cînd agricultorii dorici emigrați din Heraclea Pontica își căutau un loc de așezare în dreptul stepei mănoase a Dobrogei, aceștia n-ar fi trecut-o cu vederea, pentru a-i prefera mediocrul colț de faleză de la Callatis, unde condițiile portuare de la gura Limanului erau mai puțin favorabile și unde lipseau cu desăvîrșire elementele unei fortificații naturale.

Mai de curînd, citîndu-ne această părere despre anterioritatea Tomisului față de Callatis, în *Din istoria Dobrogei*, vol. I, profesorul D. M. Pippidi o întîmpină cu scepticism, pîrîndu-i-se „anevoie de dovedit“ în stadiul actual al cercetărilor⁵. De fapt, d-sa nu se mărginește la îndoiala conținută în această expresie, ci, în alt loc al lucrării sale înclină de-a dreptul spre un raport cronologic invers între aparițiile celor două cetăți pontice, pe care le vede deopotrivă întemeiate în cursul secolului VI î.e.n., dar cu o eventuală precedență a Callatidei⁶. Distinsul

³ R. Vulpe, *Una città di provincia al limite dell'Impero Romano: Tomi al tempo di Ovidio*, „Studi Romani“, VI, 1958, 6, p. 631—634 = *Ovidio nella città dell'esilio*, în vol. *Studi Ovidiani*, Roma, 1959, p. 44—46; idem, *Vechi focare de civilizație: Istria, Tomis, Callatis*, București, 1966, pp. 24, 38—40, 75—77 = *A civilizáció régi bölcsői: Hisztria, Tomisz, Kallatisz*, București, 1968, pp. 26, 42—44, 85—86; idem, *Numele cetăților elene de pe Litoral*, „Tomis“, II, 1967, 1, p. 17; idem, *Romanii la Dunărea de Jos: Perioada Principatului*, în lucrarea *Din istoria Dobrogei*, II, București, 1968, p. 66—67.

⁴ R. Vulpe, *Histoire ancienne de la Dobroudja*, București, 1938, în vol. *La Dobroudja* (Académie roumaine: Connaissance de la terre et de la pensée roumaines, IV), p. 65.

⁵ D. M. Pippidi, *Străinii de peste mări*, în lucrarea *Din istoria Dobrogei*, I: *Geți și greci la Dunărea de Jos*, București, 1965, p. 157, nota 1.

⁶ *Ibidem*, p. 155 : „cele două colonii mai vechi de pe litoralul dobrogean — Histria și Callatis“ —, lăsîndu-se clar a se înțelege că Tomis ar fi fost mai recentă. La p. 152, autorul admite, numai „cu titlu provizoriu“, posibilitatea ca Tomis să fi luat ființă „încă din sec. al VI-lea“.

nostru coleg nu ține să-și sprijine această preferință pe vreun argument și nici nu încearcă să discute comparația pe care am făcut-o între condițiile topografice ale celor două localități.

Este evident totuși că promontoriul tomitan, similar celor ocupate în alte părți ale Pontului Euxin de cetăți ilustre, ca Sinope, Apollonia, Cerasunt, Dioscurias⁷, se oferea navigației elenice ca o escală inevitabilă din Pontul Stîng și că trebuie să fi fost folosit ca atare din străvechi timpuri. Fără a împinge aceste timpuri înapoi pînă la abeii micenici, a căror posibilă expansiune dincoace de Strimtori n-a fost atestată pînă acum, nu poate fi îndoială că primii corăbieri eleni care au pluit de-a lungul coastei de vest a Mării Negre, obligați să tragă la țarm în fiecare noapte, au apelat încă de la începutul călătoriilor lor la adăpostul unic pe care li-l oferea promontoriul lunguiet de la Constanța. Urmașii lor întru navigația pontică de-a lungul veacurilor, pînă în zorile vremurilor moderne, n-aveau să se comporte altfel. Dar, dacă un asemenea loc excepțional de pe litoralul Pontului Stîng era atît de necesar frecventat, nu este de conceput că ar fi putut să rămînă multă vreme fără locuitori permanenți care să stabilească un tîrg, un *ἐμπόριον*, profitînd de vadul său maritim. Pentru corăbieri, pe de altă parte, foloasele importantei escale de aici n-ar fi fost complete fără o așezare care să le asigure condiții de aprovizionare, ateliere pentru reparații, legături comerciale cu triburile din interior. Iar dacă trebuie să admitem o atare așezare la Tomis, n-am putea-o imagina fără o organizare urbană, fără un teritoriu propriu, fără fortificații care, întregind apărarea naturală, să-i garanteze un minimum de siguranță. Aceste esențiale condiții trebuiau realizate din primele sale zile.

Primii greci care au colonizat intens țarmul Pontului Stîng au fost ionii din Milet⁸. Nici o așezare elenică de pe acest țarm nu e mai veche decît colonia milesiană *Istros* sau *Histria*, destinată de la origini să exploateze bogățiile de la gurile Dunării. Dar, întemeind *Histria*, milesienii trebuiau să se asigure de toate stațiunile principale de pe drumul de acces spre acest centru al activității lor pontice și în primul rînd de promontoriul tomitan. Nu era, astfel, decît în ordinea firească a lucrurilor ca așezarea care a luat ființă pe acest promontoriu să fi fost de la început o creație a Miletului, adică să fi fost însuși Tomis. Din toate știrile pe care le avem despre originile orașului Tomis, cele mai sigure, mai numeroase și mai consecvente sînt acelea care îi atribuie o obîrșie milesiană. O spune categoric competentul Demetrios din Callatis (în *Periplul așa-zis al lui Scymnos*)⁹ și o repetă insistent oaspele

⁷ Cf. K. Regling în B. Pick—K. Regling, *Die antiken Münzen von Dacien und Moesien*, II, 1, Berlin, 1910, p. 588, nota 2.

⁸ Cf. Chr., M. Danov, *Западняг бряг на Черно Море в древността*, Sofia, 1947 p. 29—34; idem, RE, v. *Pontus Euxinus*; T. V. Blavatskaia, *Западнопонтійские города в VII-I веках до нашей эры*, Moscova, 1952, p. 22 și urm.; M. M. Kobilina, *Милет*, Moscova, 1965, p. 25—26; D. M. Pippidi, *Din istoria Dobrogei*, I, p. 149—151.

⁹ Ps.-Scymnos, 764. Cf. și *Periplul anonim* (GGM), 72. La Mela, II, 2, 22, expresia a *Milesiis deducta Callatis* reprezintă o evidentă eroare în loc de *deducta Tomis*.

tomitilor Ovidiu¹⁰, o confirmă dialectul ionic al inscripțiilor tomitane de mai târziu și preponderența cultelor ionice în frunte cu acela al lui Apollon și o atestă excelent prezența la Tomis a cinci (până acum) din cele șase triburi milesiene¹¹. Iată de ce au dreptate cercetătorii care îi atribuie o mare vechime acestui oraș, nefiind lipsite de plauzibilitate nici chiar părerile acelor care tind a-i data începuturile în sec. VII î.e.n., o dată cu ale Histriei¹².

În schimb Callatis sigur a apărut mai târziu. Însuși geograful Demetrios ne informează că această colonie heracleotă, în care el trăise o mare parte din viață, „a fost întemeiată atunci când în Macedonia luase domnia regele Amyntas“¹³, adică aproximativ între anii 546 și 498 î.e.n., în vremea lui Amyntas I, singurul care poate fi avut în vedere aci dintre cei trei regi macedoneni cu acest nume. Presupunind că ar fi vorba chiar de începutul domniei lui Amyntas I, deși e mult mai probabilă apropierea de anul 500 î.e.n., spre care înclină majoritatea cercetătorilor¹⁴, și încă n-ar pune în cumpănă prioritatea orașului Tomis, ale cărui începuturi sînt postulate de originea sa milesiană pentru o epocă hotărît anterioară. În adevăr, intensa activitate colonizatoare a Miletului se oprește la prima jumătate a secolului VI î.e.n. După intrarea sa sub autoritatea persană, pe la anul 546 î.e.n., această metropolă ionică nu mai era în situația de a crea colonii. Fără a se stinge dintr-o dată, activitatea sa economică va fi din ce în ce mai stînjinită, pînă la cumplita distrugere a cetății cu prilejul înfringerii revoltei ionice din 499—494 î.e.n.¹⁵. Fapt este că nici un oraș milesian din Pontul Stîng nu este mai nou decît Odessos, care a fost întemeiat cam pe la anul 570 î.e.n.¹⁶.

În discuția despre raportul cronologic dintre Tomis și Callatis n-ar putea fi adus deocamdată nici un argument de ordin arheologic, epigrafic ori numismatic. Pentru ambele orașe asemenea documente sînt mult mai târzii decît datele în discuție, ceea ce se explică prin insuficiența cercetărilor, care, din cauza așezărilor moderne suprapuse resturilor antice, n-au putut fi urmărite sistematic pînă la straturile cele mai vechi. Nici un fragment ceramic arhaic din sec. VII—VI î.e.n. nu s-a găsit pînă acum la Tomis, iar la Callatis nimic n-a apărut încă nici

¹⁰ *Tristia*, I, 10, 41 ; III, 9, 3.

¹¹ Cf. I. Stoian, *op. cit.*, pp. 17—18, 56—74, 148—160 ; idem, *Le culte des Dioscures et les tribus tomitaines à la lumière d'un monument récemment publié.*, „Dacia“, X, 1966, pp. 347—349, 355—356.

¹² Cf. K. Regling, *loc. cit.*, p. 590 ; J. Weiss, *Die Dobrudscha im Altertum*, Sarajevo, 1911, pp. 27 și 62 ; Chr. M. Danov, *Западнят бряг*, p. 80—81 ; idem, *RE., Suppl. IX, v. Tomis*, col. 1397—1398.

¹³ La Ps.-Scymnos, 760—763.

¹⁴ Cf. J. Weiss, *op. cit.*, p. 70 ; Chr. M. Danov, *op. cit.*, p. 88 ; T. D. Blavatskaia, *op. cit.*, p. 30—31 ; D. M. Pippidi, „Studii clasice“, VII, 1965, p. 330 ; idem, *Din istoria Dobrogei*, I, pp. 152 și 182.

¹⁵ H. v. Gaertringen, *RE, v. Miletos*, col. 1592—1597 ; G. Glotz, *Histoire grecque*, II, Paris, 1930, pp. 14, 19—26 ; D. M. Pippidi, *op. cit.*, I, p. 158—159.

¹⁶ Fr. Bilabel, *Die ionische Kolonisation*, Leipzig, 1920, p. 66 ; Chr. M. Danov, *op. cit.*, p. 100.

chiar din sec. V î.e.n. Dar cât de puțină bază se poate pune pe asemenea absențe arheologice în condițiile date se vede din următoarea întâmplare la care am fost martor chiar la Constanța. Era în dimineața zilei de 7 ianuarie 1959, când, împreună cu colaboratorul nostru de atunci Petre Alexandrescu, tocmai sosisem de la București cu prilejul unei misiuni științifice și de la gară ne îndreptam spre Muzeul Dobrogei. În drum întîlnirăm doi lucrători care duceau la Muzeu o amforă întreagă de Chios, databilă la începutul secolului V î.e.n. O descoperiseră tocmai atunci prin apropiere, lângă faleza dinspre port, cu prilejul unor lucrări de canalizare¹⁷. Cum pînă în acel moment cele mai vechi documente arheologice sigure cunoscute la Tomis erau datate cel mai devreme în sec. IV î.e.n.¹⁸, iată cum numai în spațiul cîtorva minute atestarea concretă a istoriei tomitane a săltat brusc cu peste un veac! De acum înainte sîntem îndreptățiți să sperăm că o nouă întâmplare de acest fel va aduce la lumină și veacul — ori ceva mai mult — cât mai rămîne pînă la epoca celor dintii milesieni stabiliți pe promontoriul Constanței de azi.

În discuția despre originile orașului Tomis, ca și despre ale altor orașe pontice, se vorbește uneori de două faze succesive: una modestă și nebuloasă, de simplu ἐμπόριον „tîrg“, și alta de πόλις, adică de oraș propriu-zis, cu constituție politică de stat-cetate. Potrivit acestei discriminări s-ar concilia datele diferite atribuite înființării Tomisului: cea timpurie s-ar referi la faza de ἐμπόριον, iar cea tîrzie la faza de πόλις¹⁹. Numai că din punct de vedere constituțional-politic o asemenea distincție nu există. O dată alcătuită o societate umană în cadrul unei așezări organizate autonom, cu un teritoriu propriu (condiții inerente situației unei localități izolate în țară străină, ca Tomis), ea forma de la început o πόλις, indiferent de întinderea și de aspectul edilitar al așezării, de funcția, de bogăția și de forța ei. Dacă autorii antici numesc așezările sărace și slabe doar prin termenul ἐμπόριον ori prin πολίχμιον, care nu e decît diminutivul lui πόλις, o fac numai ca o apreciere exterioară de valoare, iar nu ca o diferențiere juridică. Ἐμπόριον nu poate exprima nicidecum o stare politică, ci doar o funcție economică. Pentru tomitanii înșiși așezarea lor nu reprezenta altceva decît o πόλις, ca oricare alta, iar vechimea acestei πόλις se

¹⁷ Ulterior au apărut și altele la fel. Despre aceste descoperiri e vorba la: Em. Condurachi, în *Istoria României*, I, p. 168; I. Stoian, *Tomitana*, p. 20, nota 3; D. M. Pippidi, *loc. cit.*, p. 152; V. Canarache, *Tomis*, București, 1961 („Meridiane“), p. 10.

¹⁸ Vasele grecești din sec. VI î.e.n., aflate în colecțiile Butculescu și Severeanu și date ca procurate din Constanța: cf. P. Alexandrescu, *Corpus vasorum antiquorum, Roumanie 1 (Bucarest 1)*, București, 1965, p. 24, pl. 19, fig. 6 și *Roumanie 2 (Bucarest 2)*, București, 1968, p. 14, pl. 12, fig. 1, nu prezintă nici cea mai slabă certitudine cu privire la proveniența tomitană ce li se pretinde. Desigur, e posibil să fi fost cumpărate la Constanța, dar din suspectul comerț al anticarilor profesionali, care au în marfa lor obiecte aduse din toată lumea, adesea ignorîndu-le originea și inventîndu-le la nevoie una pur imaginară.

¹⁹ Cf. A. Iessen, *Греческая колонизация северного Причерноморья*, Leningrad, 1947, p. 35; Em. Condurachi, *loc. cit.*, pp. 163, 167—168; I. Stoian, *op. cit.*, p. 18.

socotea de la primele case improvizate de strămoșii lor milesieni pe promontoriu. Știm sigur că multă vreme după întemeiere cetatea Tomis a rămas la un nivel modest, făcându-și apariția în istorie când cu unul, când cu celălalt din cele două epitețe restrictive, dar totodată, după cum vom vedea aici imediat, cu condițiile esențiale ale individualității sale politice. Tirziu, în sec. I î.e.n., când e clar atestată în toate categoriile de știri ca un stat-cetate autonom, un autor de valoarea lui Strabon încă îi mai spunea *πολίχμιον*²⁰, dovadă de lipsa de însemnătate juridică a acestui termen.

Cu aceste considerații ajungem la a doua problemă a comunicării noastre :

2. SALTUL TOMITAN DE LA „ORĂȘEL“ LA „METROPOLĂ“

Așezare cu funcție exclusiv portuară, creată numai pentru micul comerț necesitat de traficul corăbiilor prin portul său, Tomisul a rămas multă vreme în urma surorii sale Histria și a vecinei sale mai tinere Callatis, care beneficiau de o activitate economică mult mai complexă, mai întinsă, mai productivă, mai înfloritoare. De aceea, timp de secole, izvoarele n-au luat act de existența sa. Abia într-un fragment păstrat din opera istoricului Memnon din Heraclea Pontica²¹, numele său apare pentru prima oară, în legătură cu un important eveniment din sec. III î.e.n. E vorba de războiul iscat pe la anul 260 î.e.n. între cetatea Bizanț (*Byzantion*) de pe Bosfor, pe de o parte, și cetățile Callatis și Histria pe de alta. Acestea din urmă se înțeleseseră să subjuge orășelul Tomis, urmînd să facă din veniturile sale un monopol callatian²². Bizanțul, însă, a intervenit cu forțele sale navale în favoarea micii victime, salvînd-o și zdrobind flotele cetăților agresoare. După acel eveniment Callatis și Histria au înregistrat o perioadă de relativ regres, în vreme ce Tomis a început să se ridice, neîncetînd ulterior să prospere pînă la considerabilul avînt pe care i-l cunoaște istoria în epoca romană.

Știrea lui Memnon ne dezvăluie un moment deosebit de semnificativ al relațiilor dintre diferitele cetăți din Pontul Stîng, lăsîndu-ne să luăm act de situația politică a Tomisului și de caracterul său urban la o decisivă cotitură din evoluția sa. Ca o confirmare a considerațiilor de mai sus, vedem cum în momentul intrării sale în istorie orașul Tomis apare ca o entitate politică precisă, cu o viață independentă, îndeplinind condițiile unei reale *πόλις*, deși istoricul heracleot, ținînd seama

²⁰ Strabon, VII, 6, 1 (319).

²¹ Memnon, în FHG, III, p. 537 = FGrHist, III B, p. 347—348, fr. 13 (21).

²² Nu s-ar putea înțelege sprijinul dat callatienilor în această împrejurare de către Histria, dacă aceasta n-ar fi fost părtașă la roadele succesului scontat. E de presupus că, în vreme ce callatienii și-ar fi subordonat cetatea Tomis cu portul, histrienii și-ar fi anexat o parte din teritoriul rural al acestei mici cetăți; cf. *Histoire ancienne de la Dobroudja*, p. 85—86. Pentru acest teritoriu cf. și I. Stoian, *op. cit.*, p. 21.

numai de gradul său încă slab de dezvoltare, îl etichetează doar cu titlul de ἐμπόριον. Nu e vorba de nimic nou, ci din litera textului individualitatea politică a Tomisului se înțelege ca din totdeauna stabilită.

Scrutînd datele oferite de Memnon, se naște o primă întrebare : de ce Callatis și Histria au ținut atît de mult să cetropească micul oraș situat între ele ? Faptul pare cu atît mai straniu cu cît e vorba de o alianță între două cetăți puternice de origini diferite, una dorică și cealaltă ionică, împotriva surorii mai mici a uneia dintre ele. Cu toate că în lumea antică nu erau excluse conflictele dintre cetățile înrudite și nici chiar dintre colonii și metropolele lor (de exemplu cazul celebru al ostilităților dintre Corcyra și Corint, cu care a început războiul peloponesiac), asemenea conflicte nu erau totuși în ordinea firească a lucrurilor. Pe de altă parte ne mai întrebăm : de ce a intervenit Bizanțul doric cu atîta înverșunare în favoarea orașelului milesian amenințat, mergînd pînă la a produce un dezastru bunei sale rude Callatis ? Răspunsul la cele două chestiuni nu poate fi decît unul : s-a produs o întorsătură hotărîtoare în situația economică a cetății Tomis, căreia i se deschideau perspective de mare înflorire, îngrijorînd într-un înalt grad pe cele două vecine ale sale, dar convenindu-i Bizanțului.

Pentru a ne explica aceste perspective, avem două elemente pe care ni le oferă izvoarele ca denotînd importante schimbări în traficul comercial din Pontul Stîng și de pe Dunăre. Unul este îngreuierea navigației în regiunea Deltei și cu deosebire în preajma Histriei, ca urmare a depunerii aluviunilor dunărene împinse de curenți de-a lungul litoralului spre sud. Se știe că Polibiu, autor din sec. II î.e.n., vorbește de pericolul pe care îl prezenta pentru navigatori cordonul aluvionar, numit Στῆθη „pieptul“, din dreptul golfului histrian (actualul lac Sinoie). de sigur grindul Chituc, care, nefiind dezvoltat ca azi, se afla în cea mai mare parte încă ascuns sub apa Mării, ceea ce ducea la eșuarea frecventă a năvilor²³. Celălalt element e cetatea *Axiopolis* din dreptul insulei Hinogu de pe Dunăre, lingă orașul Cernavoda de azi²⁴. Numele *Axiopolis* e unicul de formă greacă pe tot malul Dunării. Poziția acestei cetăți exact la capătul drumului de uscat dintre Tomis și fluviu, adică al drumului celui mai scurt care traversează Dobrogea, denotă o asiduă circulație comercială controlată de Tomis. Corelația dintre cele două fapte se impune de la sine. Desperați din cauza primejdiilor pe care le riscău mereu pe litoralul histrian, negustorii greci începuseră să evite navigația spre gurile Dunării, preferînd, pentru intensul lor trafic pe acest fluviu, să-și transporte mărfurile de-a curmezișul Dobrogei, realizînd în felul acesta și o considerabilă economie de timp, prin reducerea unui mare ocol. Dar cum drumul cel mai scurt și mai comod pentru

²³ Polibiu, IV, 41, 1—2. Cf. D. M. Pippidi, *Contribuții*², p. 36—38.

²⁴ Gr. Tocilescu, *Les fouilles d'Axiopolis*, în *Festschrift zu Otto Hirschfelds 60. Geburtstag*, Berlin, 1903, p. 354—359 ; R. Netzhammer, *Die christlichen Altertümer der Dobrudscha*, București, 1918, p. 113—128 ; I. Barnea, *Date noi despre Axiopolis*, SCIV, XI, 1966, 1, p. 69—78.

o asemenea transbordare era cel de pe valea Carasu²⁵, ne putem închipui ce mare importanță căpăta Tomisul și ce izvoare bogate de venituri i se prezentau, devenind nu numai un căutat antrepozit de mărfuri, dar și un mijlocitor al transportului pe uscat.

Această adevărată mană căzută pe capul tomitanilor reprezenta în schimb o grea lovitură pentru prosperitatea Histriei, iar pentru Callatis un motiv de invidie și probabil chiar de teamă. Teamă nu numai de creșterea unei noi forțe în preajma sa, dar și de imixtiunea unei importante puteri exterioare în aria intereselor sale directe. Este ceea ce s-ar putea deduce din intervenția Bizanțului, care, în virtutea rolului său pe Bosfor, de a controla circulația comercială dintre Egeea și Pontul Euxin, avea interesul să-și extindă acest rol și asupra noului trafic din Dobrogea, oferindu-și tomitanilor concursul în exploatarea drumului de uscat, prin finanțarea unor întreprinderi de transport organizate și special utilitate²⁶. Fapt este că, precum vom arăta imediat, Bizanțul va fi prezent la Tomis cu acest rol chiar multe secole mai târziu.

Se înțelege că, pentru a preîntîmpina motivele lor de teamă, Histria și Callatis (care vor fi și ulterior în strînsă colaborare financiară)²⁷ nu aveau altă soluție decît să pună ele mîna pe izvorul de venituri al Tomisului, împărțindu-și beneficiile și curmînd tendințele de expansiune economică ale Bizanțului. Cum socotelile lor au fost date peste cap de victoria bizantică, orașului Tomis i-au rămas libere căi largi de înflorire, profitînd din plin de întîțirea circulației transdobrogene.

Fenomenul natural care a adus această schimbare de trafic elenic favorabilă tomitanilor e mult mai vechi decît vremea lui Polibiu, dar

²⁵ Acest nume turco-tătar dat în evul mediu și orașului Medgidia: Evliia Çelebi la G. I. Cialicoff, „Arhiva Dobrogei”, II, 1919, 2, pp. 139, 144—145), avînd accepțiunea de „apă neagră”, traduce numele slav *Cernavoda* (perpetuat pînă azi în numele orașului danubian de la gura văii Carasu), iar acesta, la rîndul său, redă elementul *Axio-* din *Axiopolis*, care însemna în graiurile scito-getice tot „negru”; cf. Em. Lăzărescu, *Autour du nom d'Axiopolis*, „Revue historique du Sud-Est européen”, XXI, 1944, p. 231—234; I. Barnea, *loc. cit.*, p. 69. Această explicație a originii numelui *Axiopolis*, ca o formație greacă pe baza unui toponimic autohton străvechi, confirmă pe de o parte funcțiunea cetății antice de pe Dunăre, de port comercial la extremitatea dunăreană a drumului tomitan de pe valea Carasu, iar pe de alta o continuitate de viață în mijlocul Dobrogei din cele mai vechi timpuri pînă azi.

²⁶ Lipsa de precizie din respectivul fragment al lui Memnon constrînge la supoziții variate cu privire la scopurile urmărite de Bizanț în războiul pentru Tomis. Explicația pe care o preferăm aci nu diferă esențial de aceea pe care o exprimasem acum trei decenii (*Histoire ancienne de la Dobroudja*, p. 85—86), cînd scriam că Bizanțul „voulait s'emparer de cette ville située au milieu de la côte de la Dobroudja et bien placée pour contrôler le commerce de tout le Pont Gauche” (o idee similară la J. Weiss, *op. cit.*, p. 29—30). Desigur, nu poate fi vorba de o cucerire, în sensul de anexare, pe care după biruință Bizanțul n-a efectuat-o (justa observație a lui D. M. Pippidi, *Contribuții*², p. 34, nota 7), ci, așa cum noi am mai avut ocazia să ne exprimăm (în *Studi Ovidiani*, p. 46), de o influență predominantă, cu o participare privilegiată la rentabilul trafic comercial de la Tomis.

²⁷ D. M. Pippidi, *loc. cit.*, p. 51—67.

dacă soluția transbordării mărfurilor pe uscat n-a fost adoptată mai devreme, e desigur din cauza nesiguranței drumului terestru, care era stăpînit de diferitele triburi getice independente din teritoriul Dobrogei. În epoca elenistică, însă, după ce puterea macedoneană, mai ales sub Lisi-mah, impusese ordinea în acest ținut, se creaseră condiții bune pentru o circulație liniștită între Tomis și Axiopolis. Nu e lipsită de plauzibilitate ipoteza că cetatea Axiopolis ar fi fost creată sub acest rege macedonean al Traciei²⁸.

După ce Dobrogea a trecut sub romani, iar în această țară s-a instalat o lungă pace, siguranța drumului tomitan spre Axiopolis a devenit absolută, iar traficul transbordării s-a intensificat enorm, ceea ce a făcut ca Tomis să devină cetatea cea mai bogată și mai importantă de pe țărmurile de apus ale Mării Negre, căpătînd și titlul de „Prea strălucită Metropolă a Pontului Stîng”²⁹. Axiopolis a ajuns principalul sediu al organizației navigatorilor de pe toată Dunărea³⁰ și totodată unul din cele mai de seamă centre militare ale limesului roman din Scythia Minor. E semnificativ că pe *Tabula Peutingeriana* acest sediu de comandament militar superior în sec. IV și sediu de episcopat în sec. VI, este distins cu două turnuri, semn care pe această hartă antică evidențiază numai orașe importante, ca Durostorum ori Troesmis³¹.

Ca un simbol al împrejurărilor care i-au adus Tomisului uriașul său salt, de la sărăcie la bogăție și de la anonim la renume, și în același timp ca o confirmare a rolului continuu al Bizanțului în această ascensiune, rol perpetuat pînă în secole tîrzii, avem o stelă funerară din Tomis, din sec. III e.n., reprezentînd epitaful unui *Aurelius Sozomenus* din *Byzantion*, care, după cum arată efigia sculptată pe respectiva lespede de marmură, cu un car încărcat cu marfă, era un antreprenor de cărăușie pe drumurile de uscat ale traficului comercial tomitan³².

3. DE LA TOMIS LA CONSTANȚA

Numele de azi al orașului *Constanța* are un lung trecut. Îl întîlnim încă din secolele X—XI la autorii bizantini sub forma *Constantia* (Κωνσταντία)³³, iar în numeroasele hărți nautice italiene din secolele XIV—XVI

²⁸ Cf. J. Weiss, *op. cit.*, pp. 29 și 45; V. Pârvan, *Getica*, p. 64. Păreră adoptată și de noi în *Histoire ancienne de la Dobroudja*, p. 81; vedem și de T. V. Blavatskaia, *op. cit.*, p. 106 și I. Stoian, *op. cit.*, p. 20, nota 5. Activitatea cetății în epoca elenistică este confirmată de numeroasele fragmente de amfore rhodiene din sec. III—II î.e.n. găsite în ruinele sale; cf. I. Barnea, *loc. cit.*, p. 72.

²⁹ Cf. K. Regling, *loc. cit.*, I, p. 72; II, pp. 683—688; 692—917; I. Stoian, *op. cit.*, pp. 34—35, 103; R. Vulpe, *Din istoria Dobrogei*, II, p. 149.

³⁰ CIL, III, 7485; *nautae universi Danuvii*.

³¹ Cf. J. Weiss, *op. cit.*, p. 44—46.

³² I. Stoian, *op. cit.*, p. 208, nr. 14 și p. 367, pl. LXIII: Αὐρ(ήλιος) Σωζόμενος Ζωτίου Βυζαντίου. Fotografia stelei a fost reprodușă mai întîi de V. Pârvan, *Incepăturile vieții romane la gurile Dunării*, București, 1923, p. 61 și fig. 38 (cf. și p. 156) și regăsește în lucrarea noastră *Ovidio nella città dell'esilio (Studi Ovidiani)*, p. 60, pl. V.

³³ Const. Uorphyrogen., *De administrando Imperio*, 9, p. 79; Cedrenus, p. 401, (ed. Bonn).

apare, pe locul străvechiului Tomis, sub forma *Costanza*³⁴. Turcii l-au prefăcut în *Kiustenge*, fără ca această pronunție să fi înlăturat din uzul populațiilor creștine locale varianta anterioară, pe care, după 1878, administrația românească a statornicit-o sub aspectul *Constanța*, pentru a denumi principalul port maritim al României³⁵.

Dar numele e și mai vechi decât documentele medievale citate. Originea sa trebuie să fie căutată în sec. IV e.n., în legătură, de sigur, cu dinastia lui Constantin cel Mare, căreia i-au aparținut diferiți *Constantius* și diferite împărătese *Constantia*.

Este o problemă încă în discuție dacă toponimicul *Constantia* ar putea fi derivat din *Constantiana* (Κωνσταντιανή), un nume de oraș important pe care îl atestă insistent, în limitele provinciei Scythia Minor, listele de localități antice tirzii prezentate de Hierocles³⁶, de Procopius³⁷ și de *Notitia Episcopatum* a lui De Boor³⁸. E drept că la prima vedere aceste izvoare par să se opună unei atare corelații, deoarece în cuprinsul lor sînt înregistrate, concomitent și la o mare distanță între ele, atât Constantiana, cît și Tomis, lăsînd impresia că ar fi vorba de două orașe diferite. Nu trebuie, însă, să pierdem din vedere valoarea documentară foarte redusă a listelor respective, care reprezintă simple înșirări de nume, fără pretenție de precizie topografică. Afară de pura mențiune a *Constantianei*, nu le putem cere nici o indicație cu privire la identificarea acestui oraș, al cărui loc în raport cu Tomis în ordinea seriei înfățișate de cele trei izvoare ar putea fi efectul unei întîmplări sau cel mult al unei adăugiri mai recente la o schemă toponimică tradițională reprodușă din izvoare mai vechi. Cît despre concomitența numelor *Constantiana* și *Tomis* în aceleași izvoare ar putea fi explicată de asemenea fără obligația de a exclude *Constanța* din discuție. Cînd se modifică numirea unei localități e normal ca numele vechi să coexiste o vreme cu cel nou.

Puținele încercări făcute pînă acum de a-i găsi Constantianei o altă poziție în Dobrogea³⁹ n-au venit cu nici o dovadă peremptorie

³⁴ N. Grămadă, *La Scizia Minore nelle carte nautiche del Medio Evo*, „Ephemeris Dacoromana”, IV, 1930, pp. 220—227, 236—240.

³⁵ Forma *Costanța*, fără *n*, adesea întilnită în pronunția locală și azi, era foarte frecvent întrebuintată în primii ani după 1878, chiar în scris. Printre multe exemple ce s-ar putea cita în această privință, ne limităm la scrisoarea lui Eminescu, trimisă din acest oraș în 1881, recent publicată în „Tomis”, IV, 1969, 9, p. 7.

³⁶ Hierocles, *Synecdemus*, p. 391 (Bonn). Reprodus și de Const. Porphyrogen., *De thematibus*, II, 20.

³⁷ Procopius, *De aedificiis*, IV, 11.

³⁸ De Boor, *Nachträge zu den Notitiae Episcopatum*, „Zeitschrift für Kirchengeschichte”, XII, 1891, p. 531 și urm.

³⁹ N. Grămadă, *op. cit.*, p. 237—239 (socotind Constantiana, tota! neverosibil, drept unul dintre castralele valurilor dintre Tomis și Axiopolis). Într-o recentă comunicare prezentată la Institutul de Arheologie al Academiei R.S.R., la 28.II.1969 (încă inedită), Em. Popescu susține, pe baza discutabilei ordine din listele menționate, că orașul episcopal Constantiana trebuie să fi existat la nord de Histria și ca atare propune identificarea ei cu cetatea de la Capul Dolojman, care n-ar fi Argamum, cum s-a admis ipotetic pînă acum. Această identificare a fost înre-

de natură să înlăture eventualitatea localizării sale la Tomis ori în imediata apropiere a acestei metropole pontice. În schimb prezintă o semnificativă importanță apariția *Constantianeii* pe o inscripție funerară din sec. V—VI, descoperită chiar la Constanța și pomenind pe un Ἰωάννης υἱὸς Φωκᾶ ἀπὸ Κωνσταντιανῆς⁴⁰. De notat că soția acestui Ioannes se numește Κωνσταντία, iar fiica lor Ῥωμᾶνα⁴¹. Desigur, inscripția nu constituie o dovadă absolută a identității dintre cele două orașe, dar și mai puțin ar putea impune o teză contrarie. Nu s-ar putea trece ușor peste considerentul că singura confirmare epigrafică a realității unui oraș antic cu numele *Constantiana* provine tocmai dintr-o localitate care de atunci încôace s-a chemat *Constanța*. Iar pentru eventualitatea unei soluții definitive pe care viitoare descoperiri ar putea-o aduce în favoarea identității *Constantiana-Constanța*, putem lua în seamă de pe acum o explicație a raportului dintre cele două forme, în sensul că cea actuală n-ar reprezenta decît o prescurtare a celei antice, care în practică era de o pronunție mai puțin comodă.

În rezumat, e de reținut că, în stadiul actual al informației, indicațiile care ar favoriza menținerea problemei în domeniul tomitan par mai ponderoase decît obiecțiile ce li se pot opune. Fapt este că, în vreme ce la Tomis avem o *Constanța*, nicăieri în restul provinciei Scythia nu există semne despre vreo altă localitate al cărei nume să evoce *Constantiana*. De altfel n-ar fi prea probabil să fi existat în spațiul acestei provincii, două orașe egal de importante purtînd nume atît de asemănătoare între ele.

Dar, mai mult decît eventuala sa derivare din *Constantiana*, pentru numele *Constantia-Constanța* este esențială problema modului cum a ajuns să înlocuiască pe *Tomis*. În această privință s-au propus diverse explicații, cele mai multe bazate pe presupunția că o cetate numită fie *Constantiana*, fie *Constantia*, ar fi existat în apropiere de Tomis, ceea ce ar fi înlesnit substituirea de nume⁴². Cum însă resturile unei atare cetăți separate nu se constată în teritoriul tomitan, regretatul nostru coleg de la Școala Română din Roma Nicolae Grămadă, căruia i se datorește un temeinic studiu despre hărțile nautice italiene în legătură

gistrată de autorul său și în *Tabula Imperii Romani*, București, 1969 (publicată de „Union académique internationale”), Foia L 35 Bucarest: Romula-Durostorum Tomis, p. 34, v. *Constantiana*, pe hartă Xg.

⁴⁰ Gr. Tocilescu, „Archäol.-epigr. Mitteil.,” XIV, 1891, p. 30, nr. 63; R. Netzhammer, *op. cit.*, p. 102—104, nr. 11, fig. 29; I. Barnea, *Creștinismul în Scythia Minor după inscripții*, „Studii teologice”, seria II, VI, 1954, 1—2, p. 75, fig. 10 și p. 102, nr. 29; idem, „Dacia”, n.s., I, 1957, p. 268, pl. I, fig. 8.

⁴¹ Cf. I. Barnea, *Din istoria Dobrogei*, II, p. 463 (Κωνσταντία este o greșeală de tipar în loc de Κωνσταντία).

⁴² Cf., e.g., K. Regling, *op. cit.*, p. 589; Brandis, RE, v. *Constantiana*, col. 959—960; J. Weiss, *op. cit.*, p. 68; R. Netzhammer, *op. cit.*, p. 104; V. Pârvan, *Nuove considerazioni sul vescovato della Scizia Minore*, „Rendiconti della Pontificia Accademia Romana di Archeologia”, II, 1924, p. 129; R. Vulpe, *Histoire ancienne de la Dobroudja*, pp. 306, 329, 339, 383 (nota 2); V. Velkov, Градът в Тракия и Дакция през късната античност, Sofia, 1959, p. 91—92; I. Stoian, *op. cit.*, p. 50—51; I. Barnea, *Din istoria Dobrogei*, II, pp. 391, 421, 463, 499.

cu Scythia Minoră, a emis părerea că ambele nume, și *Tomis* și *Constantia* (pe care îl separă de *Constantiana*) ar fi fost purtate simultan, în sec. IV, de unul și același oraș, ca urmare a unor eventuale restaurări ale fortificațiilor locale de către împăratul Constantius II, și că ulterior vechiul nume grec ar fi dispărut din uz, rămânând biruitor cel nou roman⁴³.

În ce ne privește, socotim că această interpretare merită azi mai mult interes decât i s-a acordat în trecut. Ceea ce ne determină să o reținem în esență pe deasupra tuturor celorlalte explicații propuse și să renunțăm și la propria noastră conjectură, exprimată în treacăt acum trei decenii, despre eventualitatea unei origini bizantine mai târzii a numelui Constanța⁴⁴, este sprijinul pe care i-l aduc rezultatele cercetărilor arheologice făcute în ultimii zece ani în cuprinsul vechiului Tomis.

Pe aria acestei cetăți antice deosebim topografic două zone: una peninsulară, jos, iar alta continentală, sus, spre vest de muchia de pantă de la Biserica Grecească, de la Poșta și de la Sediul Partidului. Lucrările de fundații începute în anul 1960 pentru noul cartier de blocuri din zona de sus, pe spațiul larg al fostei gări Constanța, au scos la lumină temeliele unei mari și importante basilici, resturile alteia mai mici, mai multe cuptoare de cărămizi și numeroase urme de locuințe, toate datînd cel mai devreme de la sfîrșitul secolului III e.n. și pînă la sfîrșitul orașului Tomis în sec. VII⁴⁵. Depozitul de sculpturi din sec. I î.e.n.—III e.n. găsit *in situ* lîngă basilica mare, se referă la o operație rituală păgînă, săvîrșită la finele secolului III sau la începutul secolului IV e.n.⁴⁶. Din aceeași perioadă datează și zidul cetății Tomis, care mărginește această zonă spre nord și spre vest și ale cărui ruine se văd azi din loc în loc pe un traseu începînd la est în dreptul plajei „Muncitorul” și sfîrșind spre sud-vest, pe faleza opusă, în dreptul Porții Nr. 3 a portului Constanța⁴⁷. Din acest zid fac parte „Turnul Măcelarilor” de lîngă Hotelul Victoria și porțile scoase la iveală pe Bulevardul Republicii, de o parte și de alta a fostului Comandament al Marinei. Nici un vestigiu de locuire din zona de sus nu e mai vechi de sfîrșitul secolului III. Resturile arheologice anterioare din această parte a Tomisului se referă exclusiv la morminte⁴⁸, caracteristice pentru zonele extra-

⁴³ N. Grămadă, *op. cit.* (supra, nota 33), p. 238.

⁴⁴ *Histoire ancienne de la Dobroudja*, p. 383, nota 2. Părerea a fost abandonată de noi încă din 1967, cînd am publicat sumar interpretarea pe care o dezvoltăm în prezentul studiu; cf. „Tomis”, II, 1967, 1 (ianuarie), p. 17.

⁴⁵ A. Rădulescu, *Monumente romano-bizantine din sectorul de vest al cetății Tomis*, Constanța (1966), p. 5—84.

⁴⁶ V. Canarache, A. Aricescu, V. Barbu, A. Rădulescu, *Tezaurul de sculpturi de la Tomis*, București, 1963, p. 121—123; Gabriella Bordenache, „Studii clasice”, VI, 1964, p. 155; R. Vulpe, *Din istoria Dobrogei*, II, p. 264 (cu nota 189).

⁴⁷ V. Pârvan, *Zidul cetății Tomi*, pp. 417—423, 439—443; V. Canarache, *Tomii* („Meridiane”), pp. 19—22, 43 și fig. 8.

⁴⁸ V. Barbu, *Considérations chronologiques basées sur les données fournies par les inventaires funéraires des nécropoles tomitaines*, „Studii clasice”, III, 1961, p. 204—205.

murane ale oraşelor antice. În schimb mormintele lipsesc mai jos, în zona peninsulară, unde în toate epocile apar numai resturi de clădiri.

Din aceste constatări rezultă că oraşul Tomis, ocupînd de la origine partea peninsulară, s-a extins în zona continentală abia în perioada tîrzie a vremii romane, aproximativ o dată cu instaurarea Dominatului şi cu biruinţa creştinismului. Zidul de apărare al oraşului, înainte de această extindere, trebuie să fi format un baraj care gîtuia peninsula de-a lungul muchiei de pantă de care am vorbit. Cel puţin la începutul erei noastre, adică în primele decenii ale epocii romane, pe acea muchie se afla zidul „scurt” (*murus brevis, moenia exigua*) de care vorbeşte Ovidiu în versurile sale tomitane⁴⁹ şi despre care el precizează că se afla „la un loc potrivit”, pe o „înălţime”, numită de el, într-un sens vag, *tumulus*⁵⁰. Altă înălţime nu putea fi la Tomis decît panta pe care se suia dinspre peninsula către zona continentală, pe atunci situată *extra muros*. După ce, începînd de la sfîrşitul secolului III, s-a construit un alt zid mai lung, mai solid şi mai complicat, prin care se includea această zonă în interiorul oraşului, barajul de pe *tumulus*, devenit de prisos, trebuie să fi fost nu numai părăsit, dar chiar cu desăvîrşire distrus, pentru ca materialul său să fie utilizat la noua fortificaţie. Aşa s-ar explica de ce, în afară de unele indicii neconcludente⁵¹, urmele tra-seului său încă n-au fost găsite cu prilejul descoperirilor întîmplătoare (singurele produse pînă acum pe muchia respectivă), aşteptînd să fie căutate prin sondaje speciale, care sînt de preconizat pe viitor. Desigur, nu va fi uşoară cercetarea unui zid zmuls din temelii, dar nici cu totul lipsită de speranţe.

Înglobînd între zidurile sale, în preajma secolului IV, considerabila zonă de sus, oraşul Tomis aproape şi-a dublat întinderea. Însă, deşi alcătuiind o unitate urbană, cele două zone trebuie să fi fost privite practic ca net deosebite, atît prin poziţia lor, cît şi prin rolurile lor specifice faţă de prefacerile spirituale ale timpului. Zona de sus, devenită un cartier nou, cu populaţie nouă, mai accesibilă doctrinei evanghelice, cu biserici monumentale conţinînd moaşte de martiri⁵², una din ele servind probabil chiar ca principală biserică metropolitană⁵³, trebuie să fi avut de la început o viaţă creştină mult mai activă şi mai omogenă decît vechea zonă peninsulară, locuită de familii vechi şi înstărite, care, în vremea de controverse religioase din sec. IV, era normal

⁴⁹ *Tristia*, V, 2 b, 26; 10, 18—21; *Ex Ponto*, I, 8, 61—62; cf. V. Pârvan, *op. cit.*, p. 428—431.

⁵⁰ *Tristia*, V, 10 17—18: *tumulus defenditur ipse moenibus exiguis ingenioque loci*; V. Pârvan, *loc. cit.*, precum şi articolul nostru din *Studi Ovidiani*, p. 57—58. De asemenea N. Lascu, *Pămîntul şi vechii locuitori ai ţării noastre la Ovidiu*, în *vol. Publius Ovidius Naso, XLIII l.e.n. — MCMLVII e.n.*, Bucureşti, 1957, p. 180 (*tumulus* nu poate fi promontoriul, deoarece acesta e mai jos decît „uscatul”).

⁵¹ V. Barbu, *loc. cit.*, p. 204. Cf. şi V. Canarache, *op. cit.*, p. 38.

⁵² A. Rădulescu, *op. cit.*, pp. 24—25, 32—45, 62—67, 77—80.

⁵³ Ar reieşi din situaţia şi din aspectul monumental al resturilor basilicii mari: A. Rădulescu, *op. cit.*, p. 78—84.

să fi păstrat încă în mare măsură tradiții și înclinări păgâne. De aci o prioritate spirituală care va impune noul cartier față de cel vechi, pe măsură ce creștinismul își va spori autoritatea pînă la a deveni unica religie a imperiului.

Dar noul cartier, de sus, își avea, fără îndoială, un nume al său, prin care i se preciza individualitatea față de vechiul nucleu peninsular al orașului Tomis și care, favorizat de rezonanța prestigiului său ecleziastic, atît de hotărîtor pe atunci, era destinat unei largi și durabile popularități. Acest nume, care, prin frecvența sa utilizare, se va extinde asupra întregului oraș, eclipsînd tot mai mult denumirea de Tomis, pînă cînd o va face să se piardă în uitare, nu va fi decît *Constantia* (ori eventual, la început, *Constantiana*). Seria deducțiilor sugerate de constatările arheologice se întîlnește astfel într-o naturală concordanță cu interpretările cele mai logice inspirate de știrile documentare privind istoria numelui actual *Constanța*.

Această explicație a înlocuirii numelui *Tomis* prin *Constanța* nu e decît în ordinea normală a realităților antice. Pe atunci numele localităților nu se schimbau în mod abstract, prin decrete, ci reprezentau efectul unor modificări de fapt intervenite în evoluția, structura și topografia acelor localități, precum și al reflectării lor în graiul popular. Exemple de cazuri similare în lumea antică sînt frecvente. Pentru analogia sa foarte apropiată cu cazul *Constantiei* ne limităm la a cita pe acela al orașului elenic *Parthenope* din Italia, căruia, adăugîndu-i-se pe măsura dezvoltării sale un cartier nou și înfloritor numit *Neapolis*, „Orașul Nou“, i s-a pierdut vechiul nume, fiind înlocuit treptat prin acela, mult mai notoriu, al cartierului recent. E vestitul *Napoli* de azi.

În ce privește motivele pentru care cartierul de sus al orașului Tomis a primit numele *Constantia* (ori *Constaniana*) nu le-am putea căuta decît, așa cum am arătat, prin raport cu un personaj din dinastia lui Constantin cel Mare. Chiar despre acesta însuși n-ar putea fi vorba, deoarece în acest caz toponimicul ar fi trebuit să fie *Constantiniana*⁵⁴ ori *Constantina*⁵⁵. În schimb, foarte firesc atrage atenția împăratul *Constantius II*, care încă de la începutul domniei, în 337, a avut Scythia Minor, împreună cu toată diocesa Thraciei și cu tot Orientul, în domeniul său, pentru ca, în anii 353—362, să conducă singur întregul imperiu roman. Numai de la un nume ca al său puteau deriva toponimicele *Constantiana* și *Constantia*. Pe de altă parte, el a fost un organizator asiduu, căruia sistemul de apărare al limesului danubian din

⁵⁴ N. Grămadă, *op. cit.*, p. 238, nota 1, se înșală considerînd că forma primordială pentru *Constantiana* ar fi fost *Constantiniana* și că respectiva cetate, pe care o deosebește de *Tomis-Constantia*, ar fi fost zidită de Constantin cel Mare. Nimic nu vine în sprijinul unei atare ipoteze.

⁵⁵ Între altele e cazul orașului *Cirta* din Numidia, refăcut de Constantin cel Mare, drept care a căpătat numele *Constantina*, păstrat pînă azi. Cf. M. Besnier, *L'Empire romain de l'avènement des Sévères au Concile de Nicée*, Paris, 1937, p. 360.

provincia Scythia îi datorează mult⁵⁶. E foarte probabil ca, așa cum se presupune în general, el să fi contribuit într-un mod hotărâtor la perfectarea fortificațiilor tomitane și să fi meritat astfel cinstea ca numele său să fi dat naștere unui toponimic local. Dar trebuie să precizăm că, neputînd fi vorba decît de zidul cel nou care limita cartierul de sus al Tomisului, numele revenea numai acestui cartier. Construcția zidului, începută în ultimul sfert al secolului III, a comportat multe lucrări de consolidare și consolidări, care au fost efectuate în epocile ulterioare și cu deosebire sub Constantin și sub urmașii săi.

Fără să scădem din plauzibilitatea acestei interpretări militare a originii numelui *Constantiana-Constantia* în legătură cu Constantius II, putem lua în considerație și o explicație de ordin religios. Nu este de loc exclus, ci chiar probabil, ca, o dată cu desăvîrșirea fortificațiilor, Constantius, care era un creștin fervent, adept al arianismului, să fi patronat și construcțiile basilicilor din interiorul cartierului de sus pe care aceste fortificații îl înconjurau. Fapt este că, scoțînd la lumină, în acest cartier, resturile basilicilor monumentale din sec. V—VI, cercetările arheologice au relevat la baza lor și urme de construcții anterioare, din sec. IV⁵⁷.

Pe de altă parte, ca un scrupul de metodă, fără a dispune totuși în prezent de nici un indiciu documentar, se cuvine să amintim, în aceeași ordine de idei, și diferitele personaje feminine din dinastia constantiniană numite *Constantia*, dintre care una ar fi putut avea eventual un rol în originea numelui de cartier de la Tomis. Ar fi mai puțin plauzibil să ne gîndim la *Flavia Valeria Constantia*, sora lui Constantin cel Mare⁵⁸, fosta soție a lui Licinius, deoarece, deși ea era o creștină, devotată arianismului, soțul său, împărat al Orientului, din care făcea parte și provincia Scythia, nu numai că nu ocrotea manifestările creștine, dar, după cum atestă inscripția din vremea sa de la Salsovia, tocmai în această provincie el luase măsuri pentru întărirea cultului păgîn al Soarelui (*Sol Invictus*)⁵⁹. De asemenea n-o putem vedea în vreo legătură cu Tomis nici pe pasionata ariană *Flavia Iulia Constantia*, fiica lui Constantin și sora lui Constantius II, căsătorită succesiv cu caesarii Hannibalianus și Gallus, deoarece, depinzînd de domeniul activității soților ei, a locuit mai mult în Asia. Singura pe care am putea-o lua în considerație pentru o eventuală explicare a toponimicului *Constantia* este *Flavia Maxima Constantia*, fiica postumă a lui Constantius II, născută în anul 362, căsătorită cu împăratul Grațian în 375 și decedată în 383. Nu fiindcă ar fi avut vreo intervenție specială

⁵⁶ R. Vulpe, *Histoire ancienne de la Dobroudja*, p. 306—308; I. Barnea, *Din istoria Dobrogei*, II, p. 390—392. Pentru personalitatea și activitatea lui Constantius II, în general cf. A. Piganiol, *L'Empire chrétien (325—395)*, Paris, 1947, pp. 77—78, 90—109.

⁵⁷ A. Rădulescu, *op. cit.*, pp. 55 și 84.

⁵⁸ Cf. K. Regling, *loc. cit.*, p. 589, nota 3.

⁵⁹ C. Moisil, „Convorbiri Literare”, XXXIX, 1905, p. 563 și urm.; V. Pârvan, *Salsovia*, București, 1906 (= „Convorbiri Literare”, XL), p. 24—42; R. Netzhammer, *op. cit.*, p. 19—21 și fig. 2; I. Barnea, *loc. cit.*, pp. 383 și 506, fig. 7.

la Tomis, ci pentru că, spre deosebire de precedentele ei omonime, această împărăteasă, sanctificată de biserică, n-a fost ariană, ci o foarte pioasă ortodoxă. Cum în acerbele divergențe teologice din sec. IV clerul tomitan a înclinat hotărît spre ortodoxia lui Atanasie (chiar în vremea împăraților arieni Constantius II și Valens)⁶⁰, s-ar fi putut ca memoria ei, ca a unei sfinte imperiale, să se fi bucurat de un cult deosebit în metropola pontică și ca o biserică de frunte din cartierul de sus să-i fi purtat hramul. De unde apoi extinderea numelui său la întregul cartier.

Bine înțeles, această conjectură ar exclude explicarea numelui orașului *Constantia* prin activitatea constructivă a lui Constantius II, dar nu este mai puțin de domeniul posibilului. De aceea ambele eventualități trebuie să rămână în evidența cercetării, fiind supuse deopotrivă verificării prin viitoare descoperiri arheologice și epigrafice. E drept că ipoteza Constantius II pare a avea în sprijin mai multe temeuri de probabilitate, dar, ținând seama de atmosfera timpului, atât de covârșitor dominată de preocupările religioase, nici presupunerile relative la un eventual cult al Sfintei împărătese Constanța nu pot fi neglijate. De asemenea, este adevărat că localitățile cu nume derivate din acelea ale împăraților romani, pentru motive militare, administrative, edilitare, sînt foarte frecvente în toponimia antică, inclusiv în perioada Dominiului (de pildă, în însăși provincia Scythia avem *Flaviana*, *Valentiniana*, *Gratiana*, *Pulchra Theodora*, *Iustiniana*), totuși nu lipsesc nici cele cu nume de sfinți creștini, ca prime exemple ale unei categorii care va căpăta o vastă amploare în toponimia medievală de pretutindeni. Un atare exemplu din primele secole ale creștinismului triumfant ni-l oferă, chiar în provincia noastră, în aria ecleziastică a metropolei tomitane, numele cetății *Sanctus Cyrillus* (ὁ Ἅγιος Κυρίλλος), menționat de Procopius⁶¹.

Orice soluție se va impune pînă la urmă, rămîne cert că numele orașului *Constantia-Constanța* își are originile în împrejurările specifice dinastiei constantiniene și că durabilul său succes asupra vechiului nume *Tomis* își găsește cea mai concordantă explicație în evoluția cartierului continental al metropolei pontice, atât de clar atestat de arheologie.

Departate de a reprezenta o inovație medievală, numele *Constanței* de azi vine direct din antichitate și a circulat destulă vreme paralel cu numele *Tomis*, pe care a sfîrșit prin a-l face să cadă în desuetudine. E ceea ce ar corespunde eventual și concomitenței numelor *Constantiana* și *Tomis* în izvoarele din sec. VI. Momentul cînd numele *Tomis* a dispărut definitiv din uz, pentru ca ulterior să piară și din amintire⁶², trebuie

⁶⁰ R. Netzhammer, *op. cit.*, p. 26; R. Vulpe, *op. cit.*, pp. 298, 308, 312, 322—324; I. Barnea, *loc. cit.*, p. 456—460.

⁶¹ *De aedificiis*, IV, 7.

⁶² Pînă acum mai puțin de un secol încă nu se știa precis unde fusese Tomis. De exemplu W. Tomaschek, „Zeitschrift für die oesterreichischen Gymnasien“, XVIII, 1867, p. 716—717 (*apud* N. Grămadă, *op. cit.*, p. 236, nota 5), încă mai făcea supoziții în această privință, localizîndu-l la Techirghiol, fără să con-

să fi fost distrugerea metropolei pontice cu prilejul pătrunderii proto-bulgarilor în provincia Scythia și în Peninsula Balcanică în a doua jumătate a secolului VII⁶³. Încetarea desăvârșită în acea vreme a vechii existențe urbane de la Tomis este clar confirmată de constatările arheologice. Totuși, peste ruinele clădirilor vechi nu s-a așternut pustiu, ci deasupra lor și-au improvizat curind bordeie și colibe grupuri de oameni ai mării, pescari și muncitori săraci, atrași de legăturile cu corăbierii bizantini, care niciodată nu și-au întrerupt cu totul circulația lor de-a lungul coastelor pontice și, întocmai ca predecesorii lor milesieni din sec. VII—VI î.e.n., totdeauna au avut nevoie de un popas la adăpostul peninsulei tomitane. Acești oameni modești au salvat de la uitare numele *Constantia*, cel mai curent folosit pentru întregul cuprins al orașului Tomis în ultimele sale zile. Mulți dintre ei, proveniți din teritoriul rural vecin, erau de origine romanică. Ei vorbeau latinește în forme noi, populare, așa cum dovedește inscripția de la Lazu (nu departe de Constanța), cea mai târzie dintre inscripțiile latine din Dobrogea⁶⁴. Prin caracterele graiului lor trebuie să se fi păstrat pronunția latină a numelui *Constânția-Constânța*⁶⁵ în loc de cea bizantină, care a fi sunat *Constandia*.

Acest nume dovedește prin excelență o continuitate de viață pe locul vechiului Tomis și totodată confirmă o continuitate de viață romană în întreaga Scythia Minor, atestată și prin atâtea alte dovezi de supraviețuire toponimică din antichitate, ca *Durostorum-Drīstor-Silistra*, *Altinum-Oltina*, *Carsium-Hirșova*, *Beroe-Băroii*, *Petra-Camena* („Piatra”)⁶⁶. În ciuda unor cumplite vicisitudini, într-un mizer stadiu de decadentă a civilizației antice, populația romană a provinciei, necăjită de endemicele invazii prădălnice ale neamurilor migratoare, a putut să se mențină și, o dată cu limba sa latină, să salveze o serie de mărturii ale înfloririi din trecut. Printre acestea numărăm și numele *Constanța*, care, născut într-un moment de extindere a străvechiului Tomis, este rechemat azi la o largă notorietate, depășind cadrul oicumenei antice pentru a fi auzit pe toate țărmurile globului.

ceapă că ar putea fi identic cu actuala Constanța. Abia după 1878, înțepirea descoperirilor arheologice și epigrafice a impus categoric această identitate. Pentru avaturile numelui *Tomis* în secolele medievale și moderne cf. studiul lui N. Lascu, *Știri și tradiții cu privire la locul de exil al lui Ovidiu*, în vol. *Publius Ovidius Naso*, p. 340—373.

⁶³ Cf. I. Barnea, *loc. cit.*, p. 443.

⁶⁴ Em. Popescu, „Studii clasice”, VII, 1965, p. 251—260.

⁶⁵ Cf. N. Grămadă, *op. cit.*, p. 238.

⁶⁶ R. Vulpe, *op. cit.*, p. 383; I. Barnea, *loc. cit.*, p. 445. La aceste dovezi de continuitate sînt de adăugat numele *Axiopolis*, amintit de traducerea slavă *Cernavoda* și de cea turco-tătără *Carasu* (v. *supra*, nota 25) și *Callatis*, metamorfozat în *Pancalia*, cu pronunția bizantină *Pangalia*, apoi cu cea turcă *Mangalia* (cf. articolul nostru din „Tomis”, II, 1967, I, p. 17).

1. La date de la fondation de la ville de Tomis.

Bien que la ville de Tomis ne soit mentionnée dans les sources écrites qu'à partir du IIIe s.av.n.ère, sa fondation doit remonter en réalité à une époque Lien plus reculée. Sa remarquable position maritime, sur le seule presque île interrompant la monotonie de la côte de la Dobroudja depuis le Cap Caliacra jusqu'à Histria ou peu après. C'est dans ce sens que plaide aussi l'origine milésienne de Tomis, clairement précisée par les auteurs anciens et constamment confirmée par les institutions traditionnelles de la cité. L'activité colonisatrice de Milet, en plein essor dans la seconde moitié du VIIe s., n'alla pas au delà des premières décennies du VIe s.av.n.ère. Quant aux preuves archéologiques concernant l'époque archaïque, leur absence momentanée à Tomis n'engage à rien, car on n'a pas à faire à une exploration systématique de l'emplacement antique, dont l'étendue est complètement couverte par la ville actuelle de Constanța, mais seulement à des découvertes fortuites et éparées, se rapportant aux couches supérieures. Il y a pourtant de bons espoirs pour l'avenir. L'Auteur n'adhère pas à la thèse selon laquelle l'évolution de cette localité aurait comporté une phase indéfinie de simple marché, ἐμπόριον, faisant place à peine ultérieurement à une cité proprement-dite, πόλις. Les Milésiens établis sur le promontoire de Tomis ont dû avoir dès les premiers jours une organisation stable, qui ne pouvait être que celle d'une cité, avec son propre territoire, son individualité politique, ses moyens de défense, son port, ses institutions, indifféremment de ses proportions, de son importance, de son aspect. Il est vrai que la ville de Tomis végéta bien des siècles durant, réduite au rôle de simple escale, dépendant uniquement du trafic maritime, dépourvue de ressources trop rentables dans l'arrière pays. Il est vrai aussi que son nom ne fut pas enregistré par l'histoire avant le IIIe s.av.n.ère et que même après cette date, bien que possédant tous les attributs d'une véritable cité, elle ne figure dans les sources qu'avec les titres restrictifs d'ἐμπόριον ou de πολίχμιον („petite cité“), mais aux yeux de ses propres habitants (et dans ce problème c'est la seule chose qui compte), elle représentait une πόλις comme toute autre, dont la constitution était censée remonter aux premières maisons improvisées par les Milésiens sur leur promontoire.

2. Le saut de Tomis de „petite ville“ à „métropole“.

C'est dans cette situation, de petit État-Cité depuis longtemps institué, que Tomis fait sa première apparition dans une source écrite. Il s'agit d'une notice de Memnon concernant un événement datable vers l'an 260 av.n.ère, quand ce soi-disant ἐμπόριον, menacé d'être asservi par Callatis et Histria, fut sauvé par l'intervention de la ville de Byzance, qui infligea une grave défaite à la flotte réunie des deux cités agressives. L'Auteur explique les visées histro-callatiennes sur Tomis par l'essor économique que cette petite ville avait pris à la suite d'un tournant décisif dans les conditions générales du trafic commercial du Pont Gauche. Puisque les cordons littoraux formés progressivement dans les régions des bouches du Danube étaient devenus avec le temps très dangereux pour les nombreux navigateurs qui se dirigeaient vers l'intérieur des pays gètes par la voie du fleuve, ceux-ci cherchèrent de plus en plus à éviter ces obstacles, en abrégant la voie par un transbordement à travers la terre de la Dobroudja. Or comme le trajet le plus court et en même temps le plus commode entre la côte maritime et le Danube était précisément celui qui partait de Tomis, cette petite ville devint soudainement un point recherché vers lequel les marchands

grecs affluaient de toutes parts. C'est ce qui lui valut une prospérité suscitant la jalousie de ses voisins Histria et Callatis, qui s'entendirent à s'en emparer pour bénéficier seules de cette nouvelle source de profits. Après l'échec de leur tentative, Tomis ne cessa plus d'accroître son importance, de sorte qu'à l'époque romaine elle pouvait s'enorgueillir du titre officiel de Métropole du Pont Gauche tout entier. Sa succursale sur le Danube, à l'autre extrémité de la voie de transbordement, était *Axiopolis*, la seule localité danubienne à nom grec, fondée à l'époque hellénistique précisément en raison du trafic tomitain.

Quant aux motifs qui déterminèrent la ville de Byzance à secourir Tomis contre ses voisins, en décidant ainsi de son brillant avenir, il faut les chercher non seulement dans le besoin d'équilibrer la force alors croissante de Callatis, mais, selon l'Auteur, aussi dans l'intérêt que cette riche ville du Bosphore avait de participer à l'exploitation de la route commerciale à travers la Dobroudja, en offrant des capitaux pour l'organisation des moyens de transport par terre. Ce rôle de Byzance dans l'activité économique de Tomis dura bien des siècles, comme le suggère une stèle funéraire de Constanța du début du IIIe s. de n.ère, appartenant à un certain Αὐρ(ήλιος) Σωζόμενος Ζωτίχου Βυζάντιος, dont la profession de commerçant terrestre est symbolisée par l'image d'un char à marchandises (I. Stoian, *Tomitana*, p. 208, n° 14 et pl. LXIII).

3. Du nom de Tomis à celui de Constanța.

Le nom de la ville roumaine de *Constanța* — située exactement sur les ruines de l'ancienne cité de Tomis — remonte à l'époque romaine, en relation avec un certain membre de la dynastie de Constantin le Grand. Eventuellement identique à celui de *Constantiana* (localité imprécisément attestée dans la Scythie Mineure aux Ve—VIe siècles), on le rencontre sous les formes de *Κωνσταντία* ou de *Costanza* chez les auteurs byzantins des IXe—Xe siècles et dans les cartes nautiques italiennes du moyen-âge. Les Turcs le prononçaient *Küstendjé*. Sa substitution au nom de *Tomis* constitue un problème que l'Auteur essaye de reconsidérer à la lumière des nouvelles données archéologiques. On a constaté qu'à la fin du IIIe siècle et surtout au IVe, la ville de Tomis avait élargi son espace, en dépassant son vieux noyau péninsulaire pour englober une portion considérable du plateau voisin, où un nouveau quartier fut créé, caractérisé par d'importantes basiliques chrétiennes. C'est à ce quartier que l'on dut donner d'abord le nom de *Constantia* ou *Constantiana*, rappelant l'empereur Constance II ou, éventuellement, sa fille posthume, la Sainte impératrice Constantia. Ce nom, jouissant d'une grande notoriété en raison du prestige ecclésiastique de la place, parvint à désigner pratiquement la ville tout entière, employé concomitamment avec celui de *Tomis*, qu'il finit par remplacer, en restant le seul dans la mémoire des contemporains après la destruction totale de la ville au VIIe siècle, lors des attaques des Proto-bulgares. Le modeste établissement de pêcheurs qui se forma peu après sur les débris de la cité anéantie et qui est à l'origine de la ville moderne de *Constanța*, le perpétua jusqu'à nos jours.